

Nizaminin poeziyasında “Allah” anlayışı

Elman Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

*Be hər ca ke ruy ari əz niko bəd,
Pənahət Xoda bado poştət xerəd.*

*Yaxşıda, yamanda hara üz qoysan,
Allahı pənah seç, aqlını arxa.*

Nizami

Annotasiya. Dahi Nizaminin beş poemasında Allahın qüdrəti, hikməti, elmi, ədaləti, helmi, əzəli və əbədiliyi, dərk edilməzliyi, paklığı, məkan və zamandan xaric olması, hər şeyi görməsi, eşitməsi və bilməsi, mehriban və bağışlayan olması, cəza və mükafat verməsinə dair mindən çox misra yer alır. Misraların hər biri Qurani-Kərimin ayrı-ayrı ayələrindən qaynaqlanan poetik düşüncələrdir.

Məqalənin aktuallığı odur ki, onun müəllifi heç bir alim və tədqiqatçının fikrini, şərhini və tərcüməsini təkrar etmədən, farsca “Xəmsə”yə müraciət edir, orijinala maksimum yaxın olmaqla qafiyəsiz heca vəznində (6+5 formatda) özünün tərcümələrini ortaya qoyur, hər misranın açıqlamasını verir, Quran ayələrindən azərbaycanca sitatlarla yer ayırır.

Məqalənin bir özəlliyi də odur ki, Quran terminlərini, farsca hər sözün yerində işlək tərcüməsini, təsəvvüf terminlərini, farsca frazeoloji feillərin kalka variantlarını saxlayır, bunlar da tərcümənin orijinalın ruhuna yaxın olmasını təmin edir.

Nizami elə dahidir ki, onun çoxmiqyaslı zəngin yaradıcılığının fizika, kimya, biologiya, astronomiya, təbiətşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, dilşünaslıq, fəlsəfə, dinşünaslıq və sair elm sahələri ilə bağlılığı var. Bu məqalə “Allah” anlayışından bəhs etdiyi üçün onun üç yarımbaşlığı var – “Nizami Allahdan nə istəyir”, “Allah əzəli-əbədi-məkansız olaraq”, “Allah tək-pak-qadir-dərk edilməz olaraq”.

Nizami yaradıcılığında Qurani-Kərim geniş yer tutur. Onu bir məqalə ilə əhatə etmək olmaz. Bu, bir dissertasiya mövzudur. Ümid edirik ki, Nizami ili olan 2021-ci ildə alimlər, tədqiqatçılar, doktorantlar şairin Allaha dair baxışlarını geniş tədqiq edəcəklər.

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, Allah, əzəli-əbədi-qadir-tək-pak-bənzərsiz-məkansız, xilqət, mərifət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.12.2021; qəbul edilib – 13.12.2021

The concept of “Allah” in the poetry by Nizami

Elman Guliyev

Doctor of Philosophy in Philology

E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Abstract. The five poems of the great Nizami contain over a thousand semi-verses that speak of might, wisdom, knowledge, justice, meekness, eternity, comprehensibility of Allah and that He is pure and merciful, abides outside of place and time, sees everything, hears everything, knows everything, punishes and rewards. Each verse is a poetic thought borrowed from individual verses of the Quran.

The relevance of the article is the fact that the author refers to the Persian "Khamsa", without repeating the opinion, commentary and translation of any scientist or researcher, sets out his translations in a unrhymed syllable (6+5 format), as close as possible to the original, explains each verse and quotes from the Quran in Azerbaijani.

Another feature of this article is that it contains the terms of the Quran, the correct translation of each Persian word, Sufi terms and literal variants of Persian phraseological verbs, which ensure that the translation is close to the spirit of the original.

Nizami is such a genius that his multifaceted rich work is associated with physics, chemistry, biology, astronomy, natural sciences, history, ethnography, literature, geography, linguistics, philosophy, religion and other sciences. Since this article is devoted to the concept of "Allah", it has three subheadings – "What Nizami wants from Allah", "Allah as eternal-uncreated-spaceless", "Allah as one-unique-powerful, unattainable".

The Holy Quran is a widely used subject in Nizami's work. It cannot be covered in one article. This is the topic of one thesis. We hope that in 2021, in the year of Nizami, scholars, researchers and doctoral students will widely study the views of the poet regarding Allah.

Keywords: Nizami, Khamsa, Allah, eternal-mighty-unique-pure-incomparable-spaceless, creation, enlightenment

Article history: received – 09.12.2021; accepted – 13.12.2021

Giriş / Introduction

Nizami irsini Quran ilə əlaqələndirmək tədqiqatçıdan iki bacarığı tələb edir – Nizamini farsca oxuyub anlamaq, Quranı ərəbcə oxuyub sətri mənanı anlamaq. Hər ikisi çətindir, çünki Nizami dahidir, Quran isə Allah kəlamıdır.

Bu məqalədə Quranın sətri tərcüməsindən 13 sitat, Nizami poeziyasından farsca 116 misra yer alır. Nizami təkcə Allahın qüdrətini vəsf etmir, həm də Onun ədalətini, səbrini, səxavətini, rəhmətini, mehribanlığını, mükafatını, cəzasını və sairəni qələmə alır.

Əsas hissə / Main Part

1. Nizami Allahdan nə istəyir?

Nizami insan olaraq Allahdan diləyir ki, doğru-düzgün yaşam tərzini seçməkdə və heç zaman ondan dönməməkdə, ilahi mərifətə çatmaqda, qəm tələsi olan dünyadan qurtarmaqda, dünyadan köçəndən sonra pak olan can diyarında əbədi olaraq qalmaqda ulu Yaradan ona yardımçı olsun.

Şair hər gecənin əvvəlində (başında) yatmadan öncə ulu Xəliqin adını təsbih etməyə tələsib. Gecəyarısı oyanıbsa, gözlərində yaş Allahı çağırıb. Səhər oyananda yolu ancaq Allaha olub, gecə-gündüz Onu pənah seçib. Şair istəyir ki, Allah onun xahişini qəbul etməməklə onu xəcalətli etməsin. Allaha "İş quran", "Höküm verən" adları ilə xitab edən şair istəyir ki, Allahın köməyi sayəsində möhtac olanlara (insanlara) möhtac olmasın: [5, s.957]

بتسبیح نامت شتاب آورم
ترا خوانم وریزم از دیده آب
همه روز تا شب پناهم بست
مکن شرمم در این داوری
کزین با نیازان شوم بی نیاز

چو اول شب آهنگ خواب آورم
چو در نیمشب سر برآرم ز خواب
و نگر بامداد است راهم بست
چو خواهم ز تو روز و شب یآوری
چنان دارم ای داور کار ساز

Gecənin başında yatmadan öncə
Tələsib adını təsbih edirəm.
Oyansam yuxudan gecəyarısı,
Səni çağırıram, gözlərimdə yaş.
Əgər də səhərsə, yolum Sənədir,
Gecə də, gündüz də pənahim Sənsən.
Səndən gecə-gündüz yardım istərəm,
Xəcalətli etmə məni bu işdə.
Elə et, İş quran, ey Höküm verən.
Möhtac olanlara möhtac olmayım.

Allaha qul olan Nizami 36 yaşından öncə Allahın inayəti ilə ad-san qazanmışdı, ağaya (hөрmət sahibinə) dönmüşdü. Allaha köləlik Nizamini ağa səviyyəsinə yüksəltmişdi. Sözü bu yerində yada düşür ki, "Allah istədiyinə izzət verir" [1, s.26]. Sitata baxaq: [4, s.9]

تو گفستی که هر کس در رنج و تاب
چو عاجز رهاننده دانم ترا
دعائی کند من کنم مستجاب
درین عاجزی چون نخوانم ترا
بلی کار تو بنده پروردنست
مرا کار بآبندگی کردنست

Nizami Səninlə ad-san qazandı,
Sənə kölə olub, ağaya döndü.

Nizami istəyir ki, Allaha olan əzmini Allah elə isitsin ki, dünyadan köçəndə sevinə-sevinə getsin. Demək, ölümlük deyil, sadəcə, yeri dəyişməkdir: [5, s.958]

چنان گرم کن عزم رایم بتو
که نخرم دل آیم چو آیم بتو

Sənə bu əzmini elə isit ki,
Ürəkdən sevinim, Sənə gələndə.

Tanrıya xitabən özünü aciz görən Nizami deyir ki, O, hər dua edənin duasını qəbul edir. Şair də Onu acizi qurtaran bildiyi üçün yalnız Ona səslənir. Onun işi bəndə yaratmaqsa, Nizamının da işi Ona bəndəlik etməkdir. Şair dəqiq bilir ki,

ای شرف نام نظامی بتو
خواجگی اوست غلامی بتو

"Kim Ona güvənir, qırılmaz bir dəstədən yapışmış olur" [1, s.256]. Nümunəyə baxaq: [5, s.958]

Sən dedin, dar gündə hər hansı kimsə
Bir dua edərsə, qəbul edərdəm.
Acizi qurtaran görürəm Səni,
Necə səsləməyim Səni acizkən.
Bəndə yaradırsan, bəli, işindir,
Bəndəlik etmək də mənim işimdir.

Allah ilə özü arasında münasibətə Nizami aşağıda on dörd prizmadan yanaşır:

- ✓ Şair elə qırılıb ki, külək şənliyini tam sovurub,
- ✓ Qırılan şairi Allah qurtarar,
- ✓ Allah onu qırsa da, ona mumiya (sınıq dərmanı) verər,
- ✓ Şair gecəyarısı Allaha sığınır,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah fəzilət Ayından yoluna nur saçsın,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu yolkəsənlərdən qorusun,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu öncə şükə çatdırsın, sonra vara,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu səbrə çatdırsın, sonra çətinə,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah ona dözə bilmədiyi bəlanı verməsin,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah bəla versə, ona öncə dözümlə versin, sonra bəlanı,
- ✓ Şair deyir ki, dünyada ondan bir ovuc toz qalar, ya da torpaq,
- ✓ Şair deyir ki, dünyadan köçsə də, Allaha bəndəlikdən çıxmaz,
- ✓ Şair deyir ki, həmişə Allahın adına sənə deyər,
- ✓ Şair deyir ki, hər yerdə onu Tanrı biləcək: [5, s.958]

zəmin dördünərayi zəbiddad dör	بلائی که باشم در آن ناصیور
نخستم صبوری ده آنگه بلا	گرم در بلائی کنی مبتلا
کفی خاک خواهی زمین خواه گرد	گرم بشکنی ورنهی در نورد
نیفتم برون باتواز بندگی	برون افتم از خود بپرکندی
بهرجا که باشم خدا دانمت	بهرگوشه کافتم ثنا خوانمت

*Mən elə qırıldım, elə əzildim,
Bütün şənliyimi külək sovurdum.
Qırılan bu məni Sən qurtararsan,
Qırsan da, mumiya Sən verəcəksən.
Bu gecəyarısı Sənə sığındım,
Fəzilət Ayından yoluma nur saç.
Yolkəsən kimsədən gəl qurtar məni,
Qoyma ki, üstümə düşməni sevensin.
Öncə şükə çatdır, sonra da vara,
Öncə səbrə çatdır, sonra çətinə.
Vermə o bəlanı, dözə bilməyəm,
Uzaq et onu, ey zülümədən uzaq.
Əgər bir bəlaya salmalı olsan,
Öncədən dözümlə ver, sonra bəlanı.
Sən məni qırsan da, ya toxunmasan,
Bir ovuc toz qalar məndən ya torpaq.*

که آبادیم راهمه باد برد	شکسته چنان گشته ام بلکه خرد
وگریشکنی مومیائی دهی	توئی کز شکستم رهائی دهی
بمھتاب فضلیم بر افروز راه	در این نیمشب کز تو جویم پناه
مکن شاد برمن دل دشمنان	نگهدارم از رخنه رهزنان
نخستم صبوری ده آنگه رنج	بشکرم رسان اول آنگه بگنج

*Dağılıb bu haldan çıxsam da bir gün,
Sənə bəndəlikdən çıxan deyiləm.
Hər yerdə adına sənə deyərəm,
Hər yerdə mən Səni Tanrı bilərəm.*

Allahın bir qulu olan Nizami bu Yaradanın əmri önündə bir top kimidir (Onun əmrini icra edəndir). Şair həm də özünü hər iki cahanda Onun "kuy"inin tozu sayır (Onun eşqinin vurğusudur). Nizami istəyir ki, Haqq-taalə onun qəlbini mərifət ilə dirçəltsin və boynunu qəm tələsindən (dünyadan) qurtarsın.

Yuxarıda adıçəkilən "mərifət" fəlsəfə-təsəvvüf termini olub bir neçə uzun-uzadı ağır qadadan sonra salık olanın yetdiyi bir haldır ki, bu zaman o, arif olaraq heç bir şəkk-şübhə olmadan öz qəlbində Haqq-taaləni müşahidə edir, hansını ki nəzər və dəlil ilə etmək olmur [3, s.4228]. Otuz iki yaşında insanların çoxu Allahdan var, ad-san, məqam istəyir, bu yaşda olmuş Nizami isə Allahdan fəlsəfi-təsəvvüfi anlamda mərifət istəyib: [4, s.8]

در دوجھان خاک سر کوی تست	بندہ نظامی کہ یکی گوی تست
گردنش از دام غم آزاد کن	خاطرش از معرفت آباد کن

*(Əmrinə) top olan bu qul Nizami
Hər iki cahanda "kuy"inə tozdur.
Mərifət verərək, qəlbini dirçəlt,
Bu qəm tələsindən boynunu qurtar.*

Qurani-Kərim vurğulayır ki, "Göylərin və yerin mülkü (şahlığı) Ona məxsusdur" [1, s.107]. Buna istinadən Nizami də Allahı dünyanın padşahı sayır, özünü və insanları isə xidmətçi olaraq görür: [5, s.954]

خدايا جهان پادشائی تراست	زما خدمت آید خدائی تراست

*Dünyaya padşahlıq Sənə yaraşır,
Bizdən qulluq gələ, Səndən allahlıq.*

Kainatda, o sıradan dünyada nə var, onların Allah adlı bir Məbudu (ibadət olunmağa layiq olanı) var. Məbudu tanıyandan sonra görək Onun işlərinə qarışmayasan, "onu niyə belə etdi, bunu niyə elə etdi" suallarını verməyəsən. Birinci, ona görə ki, Rəbbimiz səhv etmir və etdiyini unutmur [1, s.52]. İkinci, ona görə ki, *Kimsə Onu sorğu-suala tuta bilməz* [1, s.23]. İki beytə müraciət edək: [4, s.130]

چو دانستی که معبودی ترا هست	بدر از جستجوی چون و چه دست

*Görsən ki, bir Məbud səni yaradıb,
"Necə"dən, "niyə"dən onda al götür.*

2. Allah əzəli-əbədi-məkansız olaraq

Başlanğıcı, sonu, yeri olmamaq yaradılana xas deyil, yalnız Yaradana xas özəllikdir. Zaman və məkan içində əsir olan insan Allahın bu üç sifətini qavramaq gücündə deyil. Yaradanın əvvəli olmadığı üçün başlanğıcı yoxdur, sonu da olmadığına görə sonluğu yoxdur: [4, s.4]

اول او اول بی ابتداست آخر او آخر بی انتهاست

*Onun əvvəlinin əvvəli yoxdur,
Onun sonunun da bir sonu yoxdur.*

Gələcəkdə hansı varlıqlar ortaya çıxarsa, Allah onlardan öncə var olduğu üçün onlarıdır. Bu gələcək varlıqlar bir gün yox olub sıradan çıxar, amma Allahın varlığı yəna qalacaq. [4, s.3] görə belədir ki, O, əzəli və əbədidir: [4, s.3]

یش وجود همه آیندگان یش بقای همه پائندگان

*Gələcək hər nədən öncə var olan,
Qalacaq hər nədən sonra var olan.*

Hamı fani və öləndir, Allah isə qalıcı (əbədi) olandır. Onun uca və müqəddəsiyi Onu ya uğramağa qoymur. Nizami aşağıda yer alan sitatın orijinalında fani "öləri", bəqa "qalıcı" "uca", təğəddos "müqəddəs" olmaqla, Qurandan dörd terminə yer ayırır. Şair "göylərin və şahlığı" anlamında "mulkus-səməvəti vəl-ərd" adlı Quran ifadəsini "uca və müqəddəs şahlı matında təqdim edir: [4, s.6]

ما همه فانی و بقا بس تراست ملک تعالی و تقدس تراست

*Hamımız faniyə, bəqa Sənistir,
Uca və müqəddəs şahlıq Sənistir.*

Nizami yazır, Yaradandan yazılı fərman olmayınca, kimsənin bədənində can gələ bilər yanışma Quranda belə işıqlandır ki, "De, ruh Rəbbimin əmrində (ərsəyə gəlmişdir) və sizə dən yalnız bir az verilmişdir". [1, s.85] Sitata baxaq: [4, s.133]

همی تا زوخط فرمان نیاید بشخص هیچ پیکر جان نیاید

*Ondan bir yazılı fərman olmasa,
Kimsənin cismində can gələ bilməz.*

Qurana istinadən Nizami vurğulayır ki, uca Tanrı kimsədən və heç nədən yardım : gözəl bir cahan yaratmışdır. "Özündən var olan" anlamında "Qaim biz-zat" olan başqasına üçün üz tutarmı. Başqa sözlə, "Həmd xasdır Allaha, hansı ki övlad götürməyib, mülkündə nətində ortağı yoxdur və zəif (aciz) deyil ki, yardımçısı olsun" [1, s.111]. Nümunəyə bax s.955]

جهانی بدین خوبی آراستی برون زانکه یاریگری خواستی

*Bəzədin beləcə gözəl bir cahan,
Bu işdə kimsədən yardım almadan.*

Qurandan ilhamlanan Nizami hesab edir ki, Yaradanın heç bir işdə ortağı yoxdur, baxsanlar da Onun hərbəlləri (qulları) arasında yer alır. Bunlardan ələsi yoxdur ki, Onun cüzəni poza. Bilirik ki, "O heç kəsi öz hökmünə (səltənətinə) şərik etməz" [1, s.26]. Şairə t edək: [4, s.131]

خداوندیش با کس مشترک نیست همه جمال فرمانیم و شک نیست
کرا زهره ز حملان راهش که تخلیطی کند دربار گاهش

*Allahkən işində şəriki yoxdur,
Hamımız hərbəllik, heç şübhə yoxdur.
De hansı qulunda belə cürət var,
Qoyduğu düzəni düzəndən sala?*

Allahın qüdrətindən iki nümunəni Nizami aşağıda təqdim edir – bir tük olmadan yeri ölçür, qoxu olmadan küləyi gətirir. Belə bir naxışı (nizami) ortaya qoyduğu üçün şair Onun qüdrətinə alqış deyir. Ulu Tanrının zərgər işlərindəndir ki, "Sizi yırğalatmasın deyə, yer üzündə mühkəm dayanmış dağlar saldı və (hansısa bir yerə) gedə biləsiniz deyə çaylar və yollar qoydu" [1, s.15]. Dörd misrəni təqdim edək: [4, s.131]

بسینجد خاک و موئی بر ندارد بیارد باد و بوئی بر ندارد
زهی قدرت که در عبرت فزودن تواند این چنین نقشی نمودن

*O ölçür torpağı, bir tük olmadan,
Küləyi gətirir, qoxu olmadan.
Qüdrətə alqış ki, ibrət almağa
Belə bir naxışı qoyub ortaya.*

Allah ələ bir ülvi varlıqdır ki, Onun dərkinə yol yoxdur, Onu ancaq tanımaq olar. Nizamının qələmində Onu tanımaq üçün dəlil və qiyas (sübut və müqayisə) anlayışlarına istinad olunmalıdır. "Doğmayıb, doğulmayan" Tanrını, başqa cür dərk etmək olmaz: [4, s.130]

ترازوی همه ایزد شناسی چه باشد جز دلیلی یا قیاسی

*Tanrını duymağa tək bircə meyar
Dəlildən, qiyasdan ayrı nə vardır?*

Yaradana dərk etməyə çalışan kimsə Yerdə yox, fələyin damında da Onu tapa bilməz. Nizami deyir ki, şüur bu işdə öz idrak başmağını yırtıb, şüur bu məsələdə acizdir: [4, s.129]

بجستجوی او بر بام افلاک دریده وهم را نعلین ادراک

*Fələyin damında Onu tapmağa
İdrak başmağını şüur yırtıbdır.*

Yuxarıdakı sitatda "şüur" olaraq verdiyimiz orijinalda ərəbcə "vəhm" sözü "yanlış təsəvvür" anlamına gəlir [3, s.5063]. Nizami bu fəlsəfi sözü işlədib ki, Allahı dərk etməyə çalışanın yanlış təsəvvürdə olduğunu qabartsın.

Kainatda ələ bir varlıq yoxdur ki, Allahı yəna bilsin. "Hamını yenən" anlamında "Qahir", hərbəllə "hər nədə görünən" anlamında "Zahir" epitetlərinə Nizami müraciət edir ki, Yaradanın hər nə üzərində yenən, hər zərrədə görünən özəlliklərini ortaya qoysun: [4, s.129]

وجودش بر همه موجود قاهر نشانش بر همه ذرات ظاهر

*Var olan hər nəyə Qahir olandır,
Hər zərrə içində Zahir olandır.*

açıqlamamız:

*Var olan hər nəyi yenəcək Odur,
Hər zərrə içində görünən Odur.*

Allahı tanımaq olur, amma dərk etmək olmur. Onu insana ağıl tanıdır, kimdə bəsir (könlünün gözü ilə baxsa), o kimsə Ondən çəkinib qorxar. Allahdan çəkinib qorxan dünyar tün qorxularından qurtular: [4, s.130]

دبختشید تا اورا شناسیم بصارت دادہ تا از وی ہراسیم

*O, ağıl verdi ki, Onu tanıyaq,
Bəsirət verdi ki, Ondən çəkinək.*

Hər yaradılmışın bir başlanğıc, bir sonluq sirri var. Uca Yaradan nə onun, nə də bunu ni insana, hətta ən böyük dahilərinə vermir. Xilqətin mövcuzəsi qarşısında insan dühasının a ni görən Nizami deyir ki, "Düşüncə bir addım atmayıb durur". Göründüyü kimi, Tanrı h olduğu kimi, bu işdə də insan zəkasını mat qoyur: [4, s.130]

چنان کرد آفرینش را باغاز کہ پی بردن نداند کس بدان راز
چنانش در نورد آرد سرانجام کہ نتواند زدن فکرت در آن گام

*Yaranış işinə elə başladı,
Bir kimsə bu sirri qavraya bilmir.
Bu işə elə bir sonluq verər ki,
Düşüncə bir addım atmayıb durar.*

Nizaminin doğru yozumunca, pak olan Tanrı ən üstün bilik verəndir. Bilikdən qayna qələmilə O, torpağın köksünə qələm çalıb – okenlar, dənizlər, çaylar, göllər, dağlar, təpələr lər, düzənlər, yarğanlar, meşələr, çəmənlər... salıb. Hikməti üzündən bilir ki, onlardan hans ra qoysun: [5, s.954]

ئی برترین دانش آموز پاک ز دانش قلم رانده بر لوح خاک

*Pak olan, ən üstün bilik verənsən,
Bilikdən torpağa qələm çalmısən.*

Yer üzərində və altında hansı canlı və cansız varlıq var, bir gün yox olub aradan ged radanın təbiət üzərində qoyduğu qanun belədir. Fənaya uğramayan yalnız Allahın zatıdır. Sə tabı bu məsələni belə qabardır ki, "Sizdə olan tükənib puç olar, Allah qatında olan isə qal [1, s.96]. Aşağıdakı beytə diqqət edək: [4, s.131]

فرساید همه فرسودنی ها همو قادر بود بر بودنی ها

*Fənalı olanlar fənaya gedər,
Qalanlar üstündə O, qadir olar.*

Yaradılmışların hər biri Onun təkliyinə (tək qüdrət və tək hikmət sahibi olmasına) şahid du rur. İnsan əqlilə, elmilə yaradılanlar da Onu təsdiq edirlər, çünki Onun qoyduğu fiziki-kimyəvi bioloji qanunlara tabedirlər: [4, s.130]

زهر شمعى که جوئى روشنائى بوحدانيتش يابى گوائى

*Sənə işıq verən bütün şamları
Onun təkliyinə şahid görərsən.*

Nizami bənzəri, tayı-bərabəri olmayan Allaha sığınib, Onun əltutanlığına güvənib, Ondən kömək istəyib, Onun qapısını özünə qiblə edib, nəvazişi də Ondən gözləyib. Başqa cür ola bilməz- di, axı "Əgər Allah siza kömək etsə, siza heç kəs qalib gələ bilməz və əgər sizi köməksiz qoysa, Ondən sonra kim siza kömək edər" [1, s.160]. Siatı veririk: [4, s.9]

برکه پناھیم توئى بی نظیر درکه گریزیم توئى دستگیر
جز در توقبله نخواھیم ساخت گرننوازی تو که خواهد نواخت

*Biz kimə sığınacaq, Sənsən oxşarsız,
Biz kimə yüyürək, Sənsən əl tutan.
Qapından ayrımı qiblə etmərik,
Nəvaziş etməsən, onu kim edər?*

Yaradan öz yaratdıqlarına elm və qüdrət baxımından elə naxış vurub ki, insan ağıl ondan yaxşısını düşünüb ortaya qoya bilməz. Mühəndis (alim) yaranışın sirrini çox axtarıb, amma necə başladığını tapa bilməyib. Tapa bilməz, çünki Onun elm və qüdrət naxışından insan baş çıxarmaz. Hikmət dolu kitab buyurduğu kimi, "Rəbbin insanları (elm və qüdrət baxımından) əhatə etmiş- dir". [1, s.60] Nümunəni veririk: [5, s.955]

چنان برکشیدی و بستى نگار که به زان نیارد خرد در شمار
مهندس بسی جوید از رازشان نداند که چون کردی آغازشان

*Xilqətə vurmusan elə bir naxış,
Ondən yaxşısını ağıl düşünməz.
Mühəndis bu varlıq sirrini arar,
Bilməz ki, onları necə başladın.*

3. Allah tək-pak-qadir-dərkedilməz olaraq

Allahdan başqa bir varlıq yoxdur ki, tək-pak-qadir-dərkedilməz olsun. Nizami öz əsərlərinin ayrı-ayrı yerlərində bu dörd özəllik haqda dəfələrlə bəhs edir. Yaradanın təkliyini, paklığını, qüdrətini, dərkedilməzliyini təsdiq edən saysız-hesabsız dəlillər var, bunları görmək üçün insana bəsi- rət adlı sağlam ağıl lazımdır.

Allahın qüdrətinə ram olan göylər və yer Ona təslimdir, Onun rəmzi bayrağının altına keçib. Yerdə olan insan da Ondən var oldu, O isə kimsədən və heç nədən yox, yalnız Özündən var oldu. Bu da aydındır ki, "Göylərdə və yerdə olanlar Ona məxsusdur. Hamı Onun qarşısında təslimdir" [1, s.116]. Şairi dinləyək: [4, s.6]

زیر نشین علمت کاینات ما بتوقائم چوتوقائم بذات

*Sənə bu kainat təslim olubdur,
Səndən var olmuşuq, Sənsə Özündən.*

Yuxarıda yer alan “Ğaem be zat” Quran ifadəsi olub, onu “Özündən var olan” təqdi Allah pakdır, Onun varlığı surət götürür (kiməsə, nəyəsə oxşamır), bağlantı da götürür sə, nəyəsə bağlı deyil). Demək, O, mütləq anlamda bənzərsizdir: [4, s.6]

هستی تو صورت پیوند نی تو بکس و کس بتومانندی

*Varlığın surətə bağlı deyildir,
Sənə oxşayan yox, Sən də birinə.*

“Əzəl” dini termin olub “başlanğıcı olmayan başlanğıc” deməkdir, “əbəd” də di olaraq “sonu olmayan son” anlamına gəlir. Nizamının qələmində insanlar yox ik “əzəl”dən var olub, insanlar yox olandan sonra da O, əbədi olaraq var olacaqdır. Başlanğı nu olmamaq yalnız Allaha xas özəllikdir: [4, s.8]

به ازل بوده و نابوده ما وی به ابد زنده و فرسوده ما

*Əzəldən var idin, bizlər isə yox,
Əbədi olarsan, bizlər olmarıq.*

Qurandan qaynaqlanan Nizami yazır ki, Allah-taalanın qaldığı bir yer yoxdur, çünki yaradandan yeri olmaz. O elə bir zətdir ki, Onun sirrini kimsə açıb sadalaya bilməz, nə də cə Ona yol tapa bilməz. Demək, Yaradan yeri bilinməz və dərkənilməzdir: [5, s.1406]

طلب کردن جای او رای نیست که جای آفریننده را جای نیست
نه کس راز او را تواند شمرد نه اندیشه داند بدو راه برد

*Yerini aramaq doğru deyildir,
Yeri yaradandan yeri olmayır.
Nə kimsə sirrini açıb sadalar,
Nə də ki düşüncə Ona yol alar.*

Hər canlı və cansız varlıq üç prosesdən keçir – doğulur, böyüyür, fənaya gedir. B Yaradana aidliyi yoxdur. O doğulmayıb ki, ölə, arttır ki, azala, yemir ki, möhtac ola. Nı rada Xəliqin üç özəlliyini ortaya qoyur – dəyişməz olduğunu, ölməmiş olduğunu, ölməz c [4, s.6]

تغیّر نیپذیرد توئی وانکه نمرد است و نمیرد توئی

*Hər nə ki dəyişmir, demək, o, Sənsən,
Ölməyən və ölməz olan da Sənsən.*

Xəliqin varlığı və sifəti (özəllikləri) ilkin və sonuncudur. İlkin ona görə ki, Ondən kim və heç nə qalmaz. Nizami 1-ci misrada təsdiq edir ki, yalnız kainatı var edib, yox c və sonuncu olmağa layiqdir: [4, s.3]

اول و آخر بوجود و صفات هست کن و نیست کن کاینات

*Zatıyca, sifətçə – ilkin, sonuncu,
Kainat var edən, həm də yox edən.*

Beyin nə düşünürsə, o düşünülən beyində doğan düşüncədir. Hər nə ki düşüncəyə sığmır, hər nəyi ki düşüncə dərk edə bilmir, Nizami onu Allaha aparan yol sayır. Başqa sözlə, ürpək düşüncəyə əzəmətli olan sığmaz: [5, s.1406]

هر اندیشه ای کان بود در ضمیر خیالی بود آفرینش پذیر
هر آنچه او ندارد در اندیشه جای سوی آفریننده شد رهنمای

*Beyində var olan fikir, düşüncə
Orada doğan bir xəyal sayılır.
Hər nə ki fikirdə yer ala bilmir,
Elə o, Tanrıya aparan yoldur.*

Ayağı yalın (hədəfə çatmayan) düşüncə Yaradana aramaq üçün yol ölçür (boş yerə gedib gəlir). Onu tapmayıb qapısından əliboş geri döndür, heç oxşarını da görə bilmir. Düşüncəyə acıyan ağıl “Ədəbsiz düşüncəni çağırıb, tənbeh edəram” deyir. Allahı aramaq yolunda düşüncəni aşağılayan Nizami düşüncə üçün “ayağı yalın” anlamında “tohi pa” bədii təyini, düşüncənin boş yerə gedib-gəlməsini qabartmaq üçün “yer ölçdü” anlamında “rah nebešt” frazeoloji feilini seçir: [4, s.5]

وهم تهی پای بسی ره نیست هم زدرش دست تهی باز گشت
راه بسی رفت و ضمیرش نیافت دیده بسی جست و نظیرش نیافت
عقل درآمد که طلب کردمش ترک ادب بود ادب کردمش

*Yer ölçdü ayağı yalın düşüncə,
Di gəl qapısından əliboş döndü.
Çox getdi, yerini tapa bilmədi,
Çox baxdı, oxşarı görə bilmədi.
Ağıl da dedi ki, “Çağırıb onu –
Ədəbsiz olanı tənbeh eyləram”.*

Saniyədə üç yüz min km gedən işıq sürətindən daha sürətli var, o da düşüncə sürətidir. İş ondadır ki, bu gedişlə də düşüncə Yaradana tapmağa acizdir.

Nəticə / Conclusion

Nizami tək şairdir ki, onun əsərlərində Allahın vəsfi gen-bol işıqlandır. Buna baxmayaraq, tədqiqatçılarımız həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də ilahiyyat baxımından böyük önəm daşıyan bu məsələyə az yer ayırırlar. Bu məqalənin üstünlüyü odur ki, “Allah” anlayışı ilə bağlı Nizamının mülahizələrini farsca və azərbaycanca filoloji tərcümədə Quran müstəvisindən təqdim edir.

Ədəbiyyat / References

1. Qurani-Kərim. (2017). Bakı, Nurlar.
2. Moin Məhəmməd. (1389). Fərhənge-farsi, 6 cildə, III c. Tehran.
3. Moin Məhəmməd. (1389). Fərhənge-farsi, 6 cildə, IV c. Tehran.
4. Nizami Gəncəvi (1390). Kolliyatə-Xəmsə, 2 cildə, I c. Tehran.
5. Nizami Gəncəvi (1390). Kolliyatə-Xəmsə, 2 cildə, II c. Tehran.

Понятие “Аллах” в поэзии Низами

Эльман Гулиев

Доктор философии по филологии

E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Резюме. В пяти поэмах великого Низами содержатся свыше тысячи полустиший, говорящих о могуществе, мудрости, знании, справедливости, кротости, извечности, вечности, непостижимости Аллаха и о том, что Он пречист, пребывает вне места и времени, видит всё, слышит всё, знает всё, милостив, милосерден, наказывает и поощряет. Каждое полустишие представляет собой поэтическую мысль, заимствованную из отдельных стихов Корана.

Актуальность статьи заключается в том, что автор обращается к персидскому “Хамсе”, не повторяя мнение, комментариев и перевод какого-либо ученого или исследователя, излагает свои переводы в нерифмованном слого (формат 6+5), максимально приближенном к оригиналу, объясняет каждое полустишие и цитирует стихи из Корана на азербайджанском языке.

Еще одной особенностью этой статьи является то, что она содержит термины Корана, правильный перевод каждого персидского слова, термины суфизма и дословные варианты персидских фразеологических глаголов, которые гарантируют, что перевод близок к духу оригинала.

Низами настолько гений, что его многогранное богатое творчество связано с физикой, химией, биологией, астрономией, естественными науками, историей, этнографией, литературой, географией, лингвистикой, философией, религией и другими науками. Поскольку эта статья посвящена понятию “Аллах”, в ней есть три подзаголовка – “Чего Низами хочет от Аллаха”, “Аллах как извечный-вечный-беспространственный”, “Аллах как единый-чистый-могущественный-непостижимый”.

Священный Коран – широко используемый предмет в творчестве Низами. Его нельзя покрыть одной статьей. Это тема одной диссертации. Надеемся, что в 2021 году, в Году Низами, ученые, исследователи и докторанты широко изучат взгляды поэта относительно Аллаха.

Ключевые слова: Низами, “Хамсе”, Аллах, извечный-вечный-могучий-единственный-чистый-бесподобный-беспространственный, творенис, просветление